

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.Драгоманова**

МІЗЕРНА Оксана Олександрівна

УДК 37 015.3 – 053.5

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ
У ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ**

19. 00. 07 - педагогічна та вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2005

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат психологічних наук, доцент
ЗІНЧЕНКО Людмила Миколаївна,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова, доцент кафедри
психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор,
академік АПН України
БЕХ Іван Дмитрович,
Інститут проблем виховання АПН України,
директор;

кандидат психологічних наук, доцент
ХОРУЖИЙ Сергій Миколайович,
Київський національний університет імені
Тараса Шевченка, доцент кафедри соціології та
психології.

Провідна установа: Інститут психології АПН України
імені Г.С.Костюка, лабораторія психології
особистості імені П.Р.Чамати, м.Київ.

Захист відбудеться „15” червня 2005 року. о 16³⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий „10” травня 2005 року.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

Долинська Л.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Кризи, що відбуваються у політичному, економічному, культурному житті України в останнє десятиріччя, негативно впливають на міжособистісні відносини у нашому суспільстві. Дестабілізація економіки, спад виробництва, руйнування старої системи цінностей, зниження життєвого рівня значної частини населення країни відбивається на психологічному самопочутті людей, породжуючи внутрішні конфлікти, напругу, агресію, а іноді й жорстокість. Статистика свідчить про зростання злочинів, хуліганських дій, що здійснюються підлітками та молоддю. Частими стали прояви демонстративно-зухвалої поведінки, цинізму, негативізму по відношенню до дорослих.

У зв'язку з цим для сучасного етапу розвитку українського суспільства пріоритетним є курс на формування підростаючого покоління з активною життєвою позицією, здатного до особистісного волевиявлення у неагресивний, толерантний спосіб. Саме тому, у психолого-педагогічній науці особливу актуальність набули експериментальні дослідження, спрямовані на пошук засобів попередження та зменшення проявів агресії у школярів підліткового віку.

За останнє півстоліття в зарубіжній психології накопичився великий досвід у вивченні агресивної поведінки людини. Теоретичні положення розглядаються в рамках інстинктивістського (З.Фрейд, К.Лоренц), біологічного (В.Гесс, Р.Джекобс, С.Меднік, Д.Олде), фрустраційного (Дж.Доллард, Л.Дуб, Н.Міллер), когнітивного (Л.Берковіц, Л.Ерон, Д.Зілманн, Л.Х'юсманн), соціального (А.Бандура, А.Басс, Р.Берон та Д.Річардсон, Б.Крейхі) підходів, кожний з яких подає своє трактування агресії.

У вітчизняній психології проблема агресії висвітлена в працях Б.С.Братуся, С.М.Єніколопова, Л.Ю.Іванової, А.А.Налчаджяна, Н.О.Ратінової, А.О.Реана, Т.Г.Рум'янцевої, І.О.Фурманова, О.В.Хреннікова. Деструктивний характер даного явища підкреслюється низкою наукових досліджень, в яких агресія розглядається в контексті девіантної поведінки та злочинності (Н.В.Алікіна, С.М.Єніколов, Л. П. Конишева, Н.О.Ратінова, В.Г.Степанов, В.В.Устінова). При цьому вітчизняні дослідники розглядають агресивного суб'єкта як такого, що інтегрує в собі внутрішні та зовнішні впливи, тоді як зарубіжні науковці (А.Бандура та Р.Уолтерс, Г.Паренс, Дж.Паттерсон, М.Раттер, А.Фрейд) зосереджують увагу на пошуку окремих детермінант прояву агресії.

В останнє десятиріччя вчені приділяють увагу вивченню агресивної поведінки у неделінквентних осіб різного віку: О.Б.Бовть, В.І.Шебанова – молодшого шкільного; А.О.Реан, Л.Н.Семенюк – підліткового; В.М.Крайнюк, О.В.Хренніков, С.Г.Шебанова –

юнацького. Зокрема, в дослідженні підліткового віку науковцями отримані дані стосовно особливостей вікової динаміки (А.О.Реан, Л.Н.Семенюк), статевих відмінностей (І.О.Фурманов, Л.Н.Семенюк); визначена дія макросоціальних чинників, сім'ї (Н.В.Алікіна, О.Б.Бовть, А.О.Реан, Л.Н.Семенюк) на агресивну поведінку. Однак, залишаються недостатньо розробленими питання впливу шкільних відносин на прояви агресії учнями підліткового віку, а також проблема її корекції. Згідно з результатами лонгітюдних досліджень, агресивна поведінка є відносно стабільною у часі, тому очікувати, що вона поступово перейде у соціально схвалювальні поведінкові патерни, було б помилковим.

Вибір підліткового віку в дослідженні обумовлений тим, що саме в цей період посилюється ймовірність появи агресивних форм поведінки, які набувають характеру усталених патернів. Тим більше, що шкільна практика засвідчує: агресія є розповсюдженим явищем серед підлітків і не обмежується її проявами лише делінквентними особами. Отже, соціальна значущість проблеми та недостатнє її вивчення в плані особливостей прояву та можливостей корекції у підлітковому віці зумовили вибір теми нашого дисертаційного дослідження: "Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку".

Зв'язок з науковими планами і програмами. Тема дисертаційного дослідження входить до плану науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, напрямок: „Теорія та технологія навчання і виховання в системі освіти”, затверджена Вченою радою НПУ імені М.П.Драгоманова (протокол № 9 від 27 квітня 2000 року) та Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології при АПН України (протокол № 5 від 20 червня 2000 року).

Об'єкт дослідження – агресія учнів підліткового віку.

Предмет дослідження – психологічні особливості прояву агресії у школярів підліткового віку.

Мета дослідження – розкрити зміст індивідуально-психологічних та соціальних особливостей прояву агресії у підлітків; визначити умови та засоби зниження інтенсивності агресивних проявів учнів цього віку.

В основу нашого дослідження було покладено **припущення** про те, що прояви агресії у дітей підліткового віку обумовлені їх індивідуально-психологічними та соціальними особливостями, а зниження рівня прояву агресії підлітками можливе завдяки впровадженню комплексу корекційних заходів, що проводяться з урахуванням виявлених особливостей агресивної поведінки та використанням активних соціально-психологічних методів впливу.

Поставлена мета та висунута гіпотеза обумовили наступні **завдання** нашої роботи:

1. Визначити теоретико-методологічні підходи до проблеми вивчення людської агресії.
2. Виявити психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку.
3. Обґрунтувати психолого-педагогічні умови зниження інтенсивності агресії учнів підліткового віку.
4. Розробити та апробувати комплексну програму психокорекційних заходів по ресоціалізації агресивної поведінки підлітків та сформулювати на цій основі практичні рекомендації для роботи шкільних психологів та вчителів.

Теоретико-методологічною основою дослідження є: принцип системного підходу в дослідженні особистості (Б.Г.Ананьєв, Б.Ф.Ломов, С.Д.Максименко, О.В.Скрипченко та ін.); наукові положення вітчизняної психології про закономірності процесу формування особистості (Л.І.Божовіч, Л.С.Виготський, Т.В.Говорун, Г.С.Костюк, О.М.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн та ін.), особливості агресивної поведінки людини (А.Бандура, А.Басс, Л.Берковіц, О.Б.Бовть, С.М.Єніколопов, Б.Крейхі, А.О.Реан, Т.Г.Рум'янцева, Е.Фромм, І.О.Фурманов та ін.), прояви кризи в підлітковому віці (Л.І.Божовіч, І.С.Булах, Г.С.Костюк, А.В.Мудрик, М.С.Неймарк, Ф.Райс, Х.Ремшміт, В.Г.Степанов, Т.М.Титаренко, Д.І.Фельдштейн, Е.Еріксон та ін.); принцип актуалізації особистісного потенціалу як детермінанти розвитку особистості (К.А.Абульханова-Славська, І.Д.Бех, А.Маслоу, Ю.О.Приходько, К.Роджерс).

Методи дослідження. Для досягнення мети, розв'язання поставлених завдань і перевірки гіпотези нами був використаний комплекс теоретичних та емпіричних методів, до якого увійшли: аналіз, систематизація, узагальнення теоретичних та експериментальних даних з проблеми, констатуючий та формуючий психолого-педагогічні експерименти, спостереження, бесіда, анкетування, психодіагностичні методики, методи активного соціально-психологічного навчання, експертні оцінки, а також методи статистичної обробки кількісних даних.

Організація та етапи дослідження. Дослідження здійснювалось поетапно впродовж 1999-2005 років.

На першому етапі (1999-2000 р.р.) проводився аналіз стану розробки проблеми людської агресії у зарубіжній та вітчизняній психології, уточнювались мета, завдання та гіпотеза дослідження.

На другому етапі (2001-2002 р.р.) здійснювався відбір і пілотажна апробація психодіагностичного інструментарію; проводилось експериментальне вивчення

психологічних особливостей прояву агресії в підлітковому віці за допомогою обраної батареї методик.

На третьому етапі (2002-2003 р.р.) розроблялась та апробувалась в експериментальній групі авторська корекційна програма, спрямована на зменшення проявів агресії підлітками; аналізувались результати її впровадження у порівнянні з контрольною групою на основі методів математичної статистики.

На четвертому етапі (2003-2005) узагальнювались результати експериментальної роботи, перевірялась їх відповідність меті, гіпотезі та завданням дослідження, проводились апробація та впровадження результатів дослідження у роботу шкіл, відбувалось оформлення отриманих даних у вигляді тексту кандидатської дисертації та автореферату.

Експериментальна база дослідження: навчально-виховні заклади міста Сум (загальноосвітні школи №18, №20, гімназія №1, ліцей „Казка”). На всіх етапах дослідження в ньому брали участь учні підліткового віку (11-15 років) кількістю 357 осіб, а також вчителі шкіл (38 осіб), батьки дітей (48 осіб). Загальна кількість учасників експерименту складає 443 особи.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягає в тому, що:

- вперше вивчені вікові та статеві особливості проявів підлітками агресії на основі комплексу характерологічних та соціальних показників, до якого увійшли: акцентуації характеру, рівень самооцінки, стан емоційної врівноваженості, ціннісно-орієнтаційна спрямованість, система установок досліджуваних до різних соціальних груп (батьки, вчителі, друзі, однокласники), стиль батьківського виховання в сім'ї; встановлені та описані рівні (високий, середній, низький) прояву агресії підлітками; визначені психолого-педагогічні умови зменшення її інтенсивності: усвідомлення негативних наслідків прояву агресії для особистості, актуалізація значущості неагресивних соціальних установок у поведінці, засвоєння навичок толерантного спілкування; сприяння адекватному самооцінюванню, зменшення афективних реакцій за рахунок розвитку навичок самоконтролю, актуалізація потреби у виборі ціннісних орієнтирів, спрямованих на особистісне зростання, подолання негативних особистісних утворень, пов'язаних з акцентуаціями характеру; теоретично обґрунтована психокорекційна програма зі зниження рівнів прояву агресії у дітей підліткового віку.
- набули подальшого розвитку теоретико-практичні підходи до вивчення феномену агресії;
- уточнено зміст поняття „агресія”, яке трактується як мотивована поведінка або наміри, спрямовані на ушкодження оточуючих (чи себе), тварин (чи неживих істот).

Практичне значення роботи полягає у тому, що комплекс методик з визначення особистісних характеристик, які виступають корелятами прояву агресії у підлітків, може бути використаним практичними психологами, дослідниками при вивченні цих феноменів у підлітковому віці. Можливе застосування вчителями та психологами системи освіти апробованої авторської програми психокорекційних заходів і методичних рекомендацій щодо зниження інтенсивності проявів агресії у підлітковому віці. Виявлені дані про психологічні особливості даного явища можуть бути використані у лекційних курсах з вікової та педагогічної психології, психодіагностики, психокорекції викладачами педвузів.

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечувались методичним обґрунтуванням теоретичних положень, використанням комплексу методів, адекватних меті й завданням дослідження, проведенням якісного і кількісного аналізу експериментальних даних, використанням методів математичної статистики при їх обробці, достовірною репрезентативністю даних формуючого експерименту.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні результати дослідження обговорювались і дістали схвалення на щорічних наукових конференціях Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка (м.Суми, 1999-2000), на звітних наукових конференціях викладачів кафедр НПУ імені М.П.Драгоманова (м.Київ, 2002-2004 р.р.); на Всеукраїнській науково-практичній конференції “Молодь, освіта, наука, культура та національна свідомість” (м.Київ, 2002 р. та 2003 р.), на Сьомій Міжнародній конференції молодих науковців „Проблема особистості в сучасній науці: результати та перспективи досліджень” (м.Київ, 2004 р.), засіданнях кафедри психології НПУ імені М.П.Драгоманова.

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** у навчальний процес Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (довідка № 172 від 22 січня 2005 року), у роботу психологічних служб та навчально-виховний процес загальноосвітньої школи № 21 м. Сум (довідка № 34 від 10 лютого 2003 року), гімназії №7 м. Сум (довідка № 16 від 11 лютого 2003 року), гімназії НПУ ім.М.П.Драгоманова м. Києва (довідка № 79 від 22 грудня 2004 року).

Публікації. Основні теоретичні положення дисертації, результати експериментального дослідження, висновки відображено у 9 одноосібних публікаціях автора, з них: 6 статей у наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України, 3 – матеріали конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, який нараховує 224 найменування, 9 додатків. Основний зміст роботи викладений на 175 сторінках

друкованого тексту і включає 17 таблиць та 7 рисунків на 10 сторінках. Повний обсяг дисертації – 291 сторінка.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовується актуальність дослідження проблеми прояву агресії у підлітковому віці, визначається об'єкт, предмет, мета, гіпотеза, завдання дослідження. Коротко характеризуються теоретичні та методологічні основи дослідження; розкривається наукова новизна, теоретичне та практичне значення отриманих результатів; подаються відомості про апробацію та впровадження отриманих результатів експериментальної роботи; дані про структуру дисертації.

У **першому розділі** „Теоретичні підходи до проблеми вивчення агресії” висвітлюється зміст основних концепцій і підходів, з позицій яких вивчається природа агресії, розглядаються особливості становлення агресії в онтогенезі, розкриваються причини її проявів у підлітковому віці.

Аналіз психологічної літератури виявив розбіжності у трактуванні поняття „агресія” серед дослідників, що спонукало нас до уточнення суті робочої дефініції, у відповідності з якою ми розуміємо під агресією мотивовану поведінку або наміри, що ведуть до спричинення шкоди оточуючим людям (або собі), тваринам чи неживим істотам. Перевага у використанні та прагнення до агресивних форм поведінки характеризує особистість як агресивну.

Проблема людської агресії розглядається у психологічній науці з позицій різних концептуальних положень. Так, інстинктивістська (К.Лоренц, З.Фрейд) та біологічна (В.Гесс, Р.Джекобс, С.Медник, Х.Уіткін та ін.) теорії вивчають агресію з точки зору домінуючого біологічного чинника. В основі теорій соціального навічання (А.Бандура, А.Басс, Б.Крейхі та ін.), фрустраційної (Дж.Доллард, Л.Дуб, Н.Міллер та ін.), когнітивної (Л.Берковіц, Л.Ерон, Д.Зілманн, та ін.), соціальної взаємодії (Дж.Тедеші та Р.Фелсон) знаходяться дослідження впливу макро- та мікросередовища й індивідуально-особистісних властивостей суб'єкта на прояви даної поведінки.

Розбіжності простежуються також у виділенні науковцями форм та видів агресії. Їх аналіз дозволяє враховувати у дослідженні увесь спектр проявів агресії. Так, однією з найбільш розповсюджених у науковій літературі є дихотомічна диференціація агресії на ворожу та інструментальну (А.Басс, Р.Берон та Д.Річардсон, Б.Крейхі, С.Фешбах, Х.Хекгаузен). Крім того, на підставі модальності реакції виділяють вербальну та фізичну

агресію; якості реакції – дієву та бездієву; спрямованості – пряму, побічну та аутоагресію; можливості сприймання – відкриту та приховану; видів ушкодження – фізичну та психологічну; тривалості наслідків – короткочасну та довготривалу; соціального аспекту – індивідуальну та групову.

Нормативні питання агресії розглядаються у двох площинах: з точки зору рівневих параметрів (А.О.Реан) та з позицій норм поведінки, прийнятих у суспільстві (Т.Н.Курбатова, Н.О.Ратінова, Т.Г.Рум'янцева, Е.Фромм).

Становлення агресивних поведінкових патернів в процесі онтогенезу обумовлене дією ряду соціальних та індивідуально-психологічних причин і психологічних механізмів закріплення, що передбачає при вивченні особливостей прояву агресії в підлітковому віці урахування зовнішніх та внутрішніх впливів на рівні цілісного суб'єкта.

Механізмами, що забезпечують засвоєння агресивної поведінки впродовж онтогенезу, є: наслідування моделі через спостереження за агресивними діями інших (А.Бандура, Л.Берковіц); прямі підкріплення у вигляді заохочення батьками агресії через її схвалення (Л.Берковіц); непрямі підкріплення, що відбуваються шляхом поблажливого ставлення батьків до агресивних проявів дитиною (Р.Сірс, Е.Маккобі та К.Левін); фрустрація потреби в любові та визнанні з боку батьків як значущих дорослих та однолітків (Е.Еріксон, Г.Паренс, А.Фрейд, І.О.Фурманов); прагнення дітей позбавитись почуття неповноцінності при надмірних вимогах батьків (А.Адлер); особистий досвід дитини, який вона отримує в сім'ї шляхом жорстоких покарань з боку батьків (А.Бандура та Р.Уолтерс, Р.Берон та Д.Річардсон, В.В.Знаков, Б.Крейхі, М.Раттер, Н.Ю.Синягіна, В.О.Тюріна).

У підлітковому віці відмічається загострення агресивних суперечностей, що пов'язано з кризою періоду дорослішання, збільшенням фізичної сили та соціальної активності при загальній невпевненості, неврівноваженості, неадекватності (Л.І.Божович, І.С.Булах, Г.С.Костюк, А.В.Мудрик, М.С.Неймарк, Ф.Райс, Х.Ремшідт, В.Г.Степанов, Т.М.Титаренко, Д.І.Фельдштейн, Е.Еріксон).

На основі аналізу робіт, присвячених вивченню особливостей агресії у підлітковому віці (А.Бандура та Р.Уолтерс, О.Б.Бовть, Б.Крейхі, Ф.Райс, М.Раттер, А.О.Реан, Л.М.Семенюк, І.О.Фурманов), нами були виділені основні групи чинників цього явища, до яких можна віднести: соціальні (нестабільність у суспільстві, культурні пріоритети, вплив засобів масової інформації, характер взаємовідносин у сім'ї, відсутність успіхів у школі, стосунки з однолітками); індивідуально-психологічні (особливості

нервової системи, неадекватна самооцінка, почуття неповноцінності, невпевненість, прагнення до самоствердження за будь-яку ціну, несформованість вмінь саморегуляції).

Проведений аналіз наукової психологічної літератури дозволив визначити теоретичні підходи до експериментального дослідження психологічних особливостей проявів агресії у підлітковому віці з метою виявлення продуктивних умов для їх зменшення.

Існуюча у психологічній науці думка про те, що усталеність рис характеру не означає їх незмінності (Л.І.Божовіч, М.І.Боришевський, Л.С.Виготський, Г.С.Костюк, Е.Еріксон, А.О.Реан), вказує на можливість подолання агресії шляхом цілеспрямованого впливу на характерологічні особливості, що взаємопов'язані з нею. Найбільш ефективною з точки зору передбачення агресивної поведінки й можливостей її попередження та/або зменшення є теорія соціального научіння. Концепція гуманістичної психології, у відповідності до якої агресія є руйнівною поведінкою, що наносить шкоду не тільки об'єктам нападу, але й особистості самого нападника, перешкоджаючи його самовизначенню та самоактуалізації, дозволяє накреслити шляхи корекції у напрямку особистісного самовдосконалення.

У другому розділі „Емпіричне дослідження психологічних особливостей прояву агресії у підлітковому віці” визначений психодіагностичний інструментарій для дослідження форм прояву агресії в підлітковому віці та тих соціальних й індивідуально-психологічних утворень, що взаємопов'язані з ними. Представлений кількісний і якісний аналіз отриманих результатів експерименту з використанням методів математичної статистики.

Дослідження проводилось поетапно.

Завданням першого етапу став відбір та апробування психодіагностичного апарату. Враховуючи моральний аспект у дослідженні агресії, а саме – небезпечність її для об'єкту нападу, в діагностиці ми користувались методом опитування респондентів та проективними методиками. Такий підхід відповідав обраному нами визначенню агресії як мотивованої поведінки або намірів, спрямованих на ушкодження об'єкту нападу. В обраний нами комплекс психодіагностичних методик для дослідження агресії учнів підліткового віку увійшли: опитувальник Басса-Даркі для вивчення форм агресивних реакцій особистості (в якості основної); проективна методика М.З.Друкаревича “Неіснуюча тварина”, тест Т.Лірі “Інтерперсональний діагноз”, розроблена нами анкета для експертних оцінок вчителів. Індивідуально-психологічні властивості, що співвідносяться з проявами агресії, досліджувались за допомогою: опитувальника

Х.Шмішека „Акцентуації характеру”, модифікованої А.О.Реаном методики вивчення самооцінки, тесту Г.Айзенка МРІ, методик М.Рокіча „Ціннісні орієнтації” та А.Пейна „Незавершені речення”. Соціальні особливості прояву агресії вивчались за допомогою тесту А.Я.Варгі та В.В.Століна „Батьківське ставлення до дітей” та авторських анкет, що відповідали цілям дослідження.

На другому етапі констатуючого експерименту проводилось дослідження форм прояву агресії у підлітковому віці. З’ясувалось, що у підлітків 10-11 років простежуються незначні відмінності за частотою проявів між фізичною (середній бал – 5,2), вербальною агресією (5,1 бал), негативізмом (5,1 бал), образою (5,0 бал), роздратуванням (4,8 балів). Переважає почуття провини (6,7 балів); найменше виражені побічна агресія (4,1 бал) та підозрілість (4,3 балів).

У підлітків 12-13 років, порівняно з учнями 10-11 років, спостерігається більш суттєва диференціація між різними формами прояву агресії. Так, у 12-13 років відмічається скачок показників фізичної агресії (з 5,2 балів у 10-11 років до 7,3 балів у 12-13 років), негативізму (з 5,1 до 7,6 балів відповідно), образи (з 5,0 до 6,5 балів відповідно). Зростають прояви вербальної агресії (з 5,1 до 6,7 балів) та підозрілості (з 4,3 до 5,3 балів), а почуття провини, навпаки, має тенденцію до зниження: з 6,9 балів до 6,6 балів. У підлітків 14-15 років продовжується зменшення показників почуття провини (з 6,6 у 12-13 років до 5,1 бала у 14-15 років) та образи (з 6,5 до 5,6 балів відповідно) на фоні домінуючих фізичної (7,1 бал), вербальної (6,9 балів) форм агресії та негативізму (6,9 балів), що залишаються, як і раніше, на високому рівні.

Виявлена динаміка агресивних проявів упродовж підліткового віку, пік загострення яких припадає на 12-13 років, залишаючись майже незмінним в 14-15 років, вказує на необхідність розпочинати корекцію проявів агресії підлітками з 12-13 років. Це зумовило уточнення вибірки досліджуваних респондентів на наступних етапах констатуючого експерименту, до якої увійшли учні саме цієї вікової категорії.

Були виділені рівні прояву агресії: високий, середній, низький, критеріями визначення яких стали показники шкал опитувальника Басса-Даркі, що являють собою форми прояву агресії. Так, до групи з високим рівнем (40,3%) увійшли підлітки, які демонструють у поведінці або прагнуть до застосування різноманітних форм агресії високої інтенсивності: фізичної, вербальної, побічної, негативізму, образ, підозрілості. Для підлітків з середнім рівнем (32,8%) властиві лише деякі агресивні прояви або їх помірне вираження. Підлітки з низьким рівнем (26,9%) віддають перевагу більш доброзичливим формам взаємовідносин і уникають агресивних проявів у будь-яких ситуаціях.

На третьому етапі констатуючого експерименту здійснювалось дослідження комплексу соціальних та індивідуально-психологічних властивостей підлітків у їх взаємозв'язку з різними рівнями прояву агресії.

Так нами було з'ясовано, що високий рівень прояву агресії у підлітковому віці корелює з такими індивідуально-психологічними особливостями, як: збуджена та демонстративна акцентуації на фоні гіпертимності; застрягаюча та екзальтована акцентуації в поєднанні з циклотимними та тривожними рисами; неадекватність самооцінки; емоційна невірноваженість; прагматичний характер ціннісних орієнтацій; перевага агресивно-прямолінійного, владно-домінуючого, недовірливого типів міжособистісної взаємодії.

Високий рівень прояву агресії пов'язаний із негативними установками у взаємодії з близькими оточуючими – батьками, вчителями, однолітками. З'ясовано, що найбільше підлітків з високим рівнем прояву агресії виховуються у сім'ях, де переважають: авторитарна гіперсоціалізація (37,5% сімей респондентів), знехтування (31,3%), гіперопіка (22,9%).

Встановлено, що рівні прояву агресії взаємопов'язані з характером шкільних взаємин. Зокрема, високий рівень прояву агресії підлітками обумовлений: відсутністю взаєморозуміння між учнем та вчителем; негативним ставленням вчителя до учнів; відсутністю з боку вчителя такту, доброзичливості, почуття гумору, а натомість, демонстрація сарказму, глузування над невдачами, приниження почуття гідності школярів; авторитарність у вихованні.

Узагальнення та ретельний аналіз даних констатуючого експерименту дозволив встановити і описати типологію неделінквентних підлітків з високим рівнем прояву агресії, яка включає три групи учнів.

Перша група (47,9%) – це підлітки, поведінка яких межує з делінквентною, але не переходить у розряд протиправних дій. Для них характерні відкриті фізичні та вербальні агресивні дії, прояви зухвалості, негативізму, грубощів, низьке почуття провини. Здебільшого ці учні погано вчаться, підозрілі, мстиві. Їх відрізняє демонстративність, однією з проявів якої є й агресія. Найчастіше вони є збудливими та демонстративними акцентуантами на фоні загальної гіпертимності, циклотимності або екзальтованості. Схильні до афективних, бурхливих проявів в ситуаціях фрустрації. Для них характерний егоцентризм, прагматична система ціннісних орієнтирів, відсутність стійких інтересів (за винятком у декого захопленості комп'ютерними іграми). Типовою ознакою цієї групи є невірноваженість, імпульсивність, слабка контрольованість власної поведінки. Їм властиве песимістичне ставлення до майбутнього, негативні установки по відношенню до

батьків, однокласників, вчителів. У взаємовідносинах з оточуючими демонструють перевагу агресивного, авторитарного стилю. Самооцінка цих підлітків коливається від завищеної до заниженої, хоча більшість з них все ж таки схильні оцінювати себе позитивно. Стосунки в сім'ях відрізняються авторитарністю або байдужістю з боку батьків. В деяких випадках спостерігається використання фізичної сили при вихованні дисципліни. Умови жорсткої дисципліни, в свою чергу, викликають негативізм, бажання уникнути повчального тону. Впертість, примхливість, прагнення будь-якою ціною досягти свого створює у сім'ях прецеденти конфлікту, які часто вирішуються агресивними способами.

До другої групи (20,8%) віднесено підлітків, у яких агресивний стиль стосунків не є помітно демонстративним. Ці підлітки не виступають ініціаторами бійок чи відкритих протестів, проте для їх поведінки також характерні стійкі агресивні патерни. Прагнучи відповідати соціально прийнятним нормам, вони використовують переважно побічну агресію або проявляють її у вигляді прихованих образ, помсти. Вербальні або фізичні дії мають місце лише в ситуаціях, коли вони впевнені у безкарності, і в основному по відношенню до більш слабких чи молодших. Ці підлітки, у більшості випадків, непогано навчаються. Залежність від думки оточуючих, спрямованість на позитивну оцінку веде до відчуття страху перед вчителями. У взаємодії з дорослими прагнуть приховати свої наміри, тому не завжди характеризуються педагогами як агресивні. Яскраво вираженою є амбітність, егоцентризм, зверхність, тому вони хворобливо реагують на зауваження, притискання їх свободи. В окремих випадках можуть і нагрубити або продемонструвати відкриту непокору, після чого у них виникає почуття провини. Деякі з них стримані у контактах з оточуючими, навіть замкнені. В характері вираженими є циклотимні та тривожні риси або екзальтовані. У стані підйому покращується настрій, активізується спілкування з оточуючими. При зміні настрою посилюється боязкість, невпевненість у собі, що стимулює роздратованість, образливість, побічну агресію (грюкання дверима, кидання речами). Самооцінка у більшості адекватна або завищена. Ціннісні орієнтири знаходяться у площині егоцентричної спрямованості: здоров'я, суспільне визнання, матеріально забезпечене життя, впевненість у собі – для досягнення яких обираються високі запити, сміливість у відстоюванні своїх поглядів, незалежність, раціоналізм, яких їм об'єктивно не вистачає. Система ставлень цієї групи підлітків до оточення та свого майбутнього має переважно нейтральний характер, що пов'язано з невизначеністю у багатьох сферах особистого життя, безпринципністю. Слабка сила волі, безвідповідальність, нерішучість породжують конфлікт між позитивними потребами (у

визнанні, у досягненнях) і неспроможністю вирішувати власні проблеми, що стає головною причиною їх агресії.

Третя група підлітків (31,2%) – це ті, хто проявляє інтровертовано спрямовану агресію. Їх характеризує невпевненість, боязкість. Ставлення до оточуючих насторожене, підозріле, самооцінка занижена. Самокритичність таких підлітків може переростати у самоприниження, знецінення своїх можливостей. Невіра у свої сили погіршує психічний стан: стають роздратованими, неуважними. Безініціативність, інфантильність знижує соціальні контакти з оточенням. Залежні від думки оточуючих, але не знайшовши підтримки, ображаються, замикаються, проте зовнішньої агресії не проявляють. Почуття дорослості недостатньо виражене, дифузне. Охоче приймають піклування з боку дорослих, пасивні, апатичні. У них легко виникають почуття провини, сором, відчай. Серед цих підлітків чимало тих, хто добре навчається і не проявляє відкритої агресії у поведінці. Тому їх проблеми часто стають непомітними для педагогів, участі яких та уваги вони нерідко потребують, а їх відсутність сприймають як результат своєї неповноцінності. Песимістичні стосовно майбутнього, але до сім'ї, друзів ставляться позитивно, знаходячи в них єдину підтримку та спокій. Це тривожні, циклотимні акцентуанти. Характерними стилями у міжособистісних стосунках для них є підлеглий та підозрілий. У сім'ях таких дітей часто переважає гіперсоціалізований стиль батьківського виховання. Надмірна вимогливість, жорсткий контроль, неврахування можливостей дітей у вимогах до них тримає їх у напрузі, продукує тривожність, невпевненість, аутоагресію у вигляді самоприниження.

Домінування в підлітковому віці високого рівня прояву агресії засвідчує необхідність пошуку засобів зниження рівня прояву агресії шляхом комплексного цільового впливу на виявлені психологічні характеристики.

У третьому розділі „Система психосоціальної корекції агресивних проявів у дітей підліткового віку” представлені теоретичні засади, змістовні та процесуальні аспекти формуючого експерименту, його результати.

Враховуючи отримані нами в констатуючому експерименті дані, ми зробили припущення, що зниження інтенсивності проявів агресії в підлітковому віці відбуватиметься за умови комплексного впливу на особистісні утворення підлітків, що є корелятами агресії.

Теоретичний аналіз проблеми і результати проведеного дослідження дозволили виділити ефективні умови зниження рівня прояву агресії підлітків: осмислення та усвідомлення негативних наслідків прояву агресії; сприяння адекватному оцінюванню власного „Я”; зменшення афективних реакцій за рахунок розвитку навичок самоконтролю

та об'єктивного оцінювання ситуації; актуалізація потреб у виборі ціннісних орієнтирів, спрямованих на особистісне зростання та самовизначення; подолання негативних особистісних утворень, пов'язаних з акцентуаціями характеру; актуалізація значущості неагресивних соціальних установок у поведінці; оволодіння навичками спілкування, альтернативними агресивним.

При організації формуючого експерименту ми вважали необхідним поєднання різних форм роботи: лекції, бесіди, індивідуальні консультації зі школярами, їх вчителями, батьками, а також соціально-психологічний тренінг для учнів 12-13 років, який став основою розробленої нами корекційної програми.

Мета тренінгу полягала у створенні вищеназваних умов для формування навичок неагресивного спілкування, корекції тих характерологічних особливостей, що корелюють з агресією підлітків. Завданнями тренінгу було: формування в учнів навичок толерантного спілкування, вмінь адекватного самооцінювання, впевненості, самоконтролю, корекція акцентуованих рис характеру, що сприяють агресивності.

Тривалість тренінгу – 15 занять по 90 хвилин. Кожне заняття включало набір різноманітних практичних завдань та вправ, проблемних питань для дискусій та обговорення методом мозкового штурму. Практичні вправи передбачають парні або мінігрупові форми роботи з підлітками.

Оцінка ефективності розробленої психокорекційної програми відбувалась шляхом порівняльного аналізу результатів діагностики в контрольній та експериментальній групах на початку та наприкінці експерименту. До КГ та ЕГ входили по 32 учні 12-13 років загальноосвітньої школи № 18 м.Суми. Формуючий експеримент проводився у 2001-2002 навчальному році.

Отримані дані відображають наявність позитивної динаміки в експериментальній групі, тоді як в контрольній групі зміни за усіма шкалами незначущі. Найбільш чутливими до корекційного впливу виявились поведінкові форми прояву агресії. У підлітків експериментальної групи найбільші зміни відбулись у проявах фізичної ($t=7,873$; при $p\leq 0,05$) та вербальної агресії ($t=6,964$; $p\leq 0,05$), негативізму ($t=8,855$; при $p\leq 0,05$), образи ($t=4,581$; $p\leq 0,05$). Значущими на статистично меншому рівні є відмінності у проявах підозрілості ($t=4,941$; $p\leq 0,05$) та побічної агресії ($t=4,342$; при $p\leq 0,05$).

Після проведеного формуючого експерименту відбулись зміни у проявах акцентуацій характеру, що корелюють з агресією. Згідно з результатами, зменшення відсоткової долі збуджених (у 39,3% школярів до експерименту та 18,2% – після), гіпертимних (66,6% та 54,5% – відповідно), тривожних (24,2% та 15,1% – відповідно) та

екзальтованих (30,3% та 21,2% - після) акцентуантів в ЕГ відбулося переважно за рахунок переходу акцентуацій у розряд тенденцій.

Суттєві зміни спостерігалися у рівнях самооцінки учнів ЕГ після експерименту. Використання χ^2 – критерію Пірсона доводить наявність достовірних змін, що відбулись в цій групі після експерименту на рівні значущості ($\chi^2=45,5$) з похибкою, не більшою за 0,001%. Спостерігається підвищення рівня самооцінки до адекватного в учнів ЕГ майже в два рази (21,8% - 46,9%). В КГ значущої динаміки не відбулося, що доводить успішність проведеної корекційної роботи у цьому напрямку.

Якісні зміни відбулись і у сфері ціннісних орієнтацій підлітків. Так, якщо до експерименту у підлітків ЕГ переважали прагматичні цілі, спрямовані на турботу про власне здоров'я, матеріальне забезпечення і суспільне визнання, то в контрольному опитуванні поряд з піклуванням про власне здоров'я, яке залишилось на перших позиціях, підвищились ранги таких цінностей, як активна життєва діяльність (у 9,4% підлітків до експерименту та у 37,5% – після), впевненість у собі (у 18,7% учнів до експерименту та у 62,5% – після), що засвідчує актуалізацію потреби у самовдосконаленні.

В ЕГ значущі зміни відбулись і в показниках типу міжособової взаємодії: статистичний аналіз з використанням t -критерію Ст'юдента засвідчив явне зменшення агресивних тенденцій у спілкуванні ($t=5,461$; $p\leq 0,05$), домінантності ($t=3,100$; $p\leq 0,05$) та недовірливості ($t=5,941$; $p\leq 0,05$) поряд з відносним підвищенням дружелюбності ($t = -4,108$; $p\leq 0,05$). Зниження окремих середніх показників простежувалось і в КГ, але не на значущому рівні.

Вплив корекційних заходів на зменшення загальних рівнів прояву агресії підлітками ЕГ представлений у табл. 1.

Таблиця 1

**Динаміка рівнів прояву агресії в експериментальній та контрольній групах
до та після експерименту**

N=64

Рівні прояву агресії	До експерименту				Після експерименту			
	КГ		ЕГ		КГ		ЕГ	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Високий	11	34,4	11	34,4	11	34,4	5	15,6

Середній	11	34,4	10	31,2	13	40,6	14	43,7
Низький	10	31,2	11	34,4	8	25,0	13	40,7

Згідно з представленими у таблиці даними, в ЕГ після проведеної корекційної роботи розподіл рівнів має тенденцію до зменшення високого рівня та збільшення кількості досліджуваних з низьким рівнем прояву агресії. Причому збільшення відсоткової долі середнього рівня відбулось за рахунок тих, хто мав високий рівень, а група з низьким рівнем поповнилась тими, хто до експерименту мав середній рівень прояву агресії.

Порівняння даних з використанням χ^2 - критерію Пірсона доводить наявність достовірних змін, що відбулись після експерименту на рівні значущості ($\chi^2=28,42$) в ЕГ з похибкою не більшою за 0,001% . В КГ значущої динаміки не відбулося.

Проведене дослідження підтвердило основні положення гіпотези, довело ефективність обраної стратегії корекційних впливів, спрямованих на зменшення прояву агресії у підлітковому віці, що проводяться з урахуванням психологічних особливостей даної поведінки, і дозволило зробити загальні висновки.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та експериментальне дослідження проблеми підліткової агресії, розкрито психологічні особливості прояву цієї поведінки у відповідності до рівневої структури, визначені умови та засоби психокорекційного впливу, спрямованого на зниження інтенсивності агресивних проявів у дітей підліткового віку.

1. Зменшення проявів агресії дітьми підліткового віку є актуальним прикладним завданням сучасної системи освіти. Один з напрямків вирішення даної проблеми полягає у вивченні психологічних особливостей прояву агресії з метою накреслення шляхів подолання цього негативного для особистості утворення.

2. Аналіз та узагальнення психологічних підходів до проблеми вивчення феномену агресії показали, що науковцями по-різному трактується як саме поняття “агресія”, так і види агресії та форми її прояву. Нами в якості робочої дефініції було прийняте розуміння агресії як мотивованої поведінки або намірів, що ведуть до спричинення шкоди оточуючим людям (або собі), тваринам чи неживим істотам. Агресивність розглядається як психічна властивість особистості, що виражається у переважному використанні та прагненні до агресивних форм поведінки.

3. Становлення агресивної поведінки відбувається в процесі онтогенезу, який полідетермінований низкою соціальних та індивідуально-психологічних чинників. Підлітковий вік є періодом активізації агресивних проявів, що пов'язано з проблемами особистісного самовизначення, почуттям дорослості, пошуком власного „Я”. Особливості прояву агресії в підлітковому віці мають свою динаміку: 12-13 років характеризуються значним підвищенням рівня агресії, коли особливого загострення набувають такі форми агресії, як фізична, вербальна та побічна, негативізм. Окрім незначного зниження негативізму, їх прояви не зменшуються і в 14-15 років. За статевими ознаками відмінності у проявах агресії спостерігаються не стільки у кількісних, скільки у якісних показниках: для хлопців найбільш властиві негативізм, фізична агресія, для дівчат – вербальна агресія, образа, почуття провини.

4. Вивчення особливостей агресії у підлітковому віці дозволило виділити три рівні її прояву: високий, середній та низький при домінуванні високого. Цей рівень прояву агресії у підлітків 12-13 років взаємопов'язаний з такими індивідуально-психологічними особливостями, як: збуджена та демонстративна акцентуації на фоні гіпертимності; застрягаюча та екзальтована – в поєднанні з циклотимними та тривожними рисами; неадекватність самооцінки; емоційна неврівноваженість; прагматичність ціннісних орієнтацій; перевага агресивно-прямолинійного, владно-домінуючого, недовірливого типу міжособистісної взаємодії. Соціальні ознаки високого рівня прояву агресії пов'язані з негативними установками в характері міжособової взаємодії з близькими оточуючими – батьками, вчителями, однолітками. Стимулами, що провокують агресію підлітка, є: порушення його базової потреби у визнанні, повазі, любові; заборона бажаного, перешкоди на шляху досягнення мети; образи, обман; невміння або небажання підлітка брати відповідальність за свої слова, дії, вчинки.

5. Домінування на цьому етапі онтогенезу високого рівня прояву агресії засвідчує необхідність впровадження в роботу з підлітками психокорекційної програми, спрямованої на зменшення агресивних проявів шляхом цільового впливу на виявлені психологічні характеристики.

Ефективність корекційних заходів забезпечується шляхом створення відповідних умов, до яких відносяться: усвідомлення значущості неагресивних соціальних установок у поведінці; організація цілеспрямованого засвоєння навичок спілкування, альтернативних агресивним; сприяння адекватному самооцінюванню; зменшення афективного реагування за рахунок розвитку навичок самоконтролю; актуалізація потреби у виборі ціннісних орієнтирів, спрямованих на особистісне зростання; подолання негативних особистісних утворень, пов'язаних з акцентуаціями характеру. Ефективним засобом оптимізації

психокорекційного впливу є соціально-психологічний тренінг для учнів, який дозволяє підліткам отримати досвід неагресивної взаємодії з оточуючими, навчитися адекватно оцінювати себе та свої досягнення, бути відповідальним, впевненим, самостійним, розвинути емпатію, чуйність, сформувані навички самоконтролю.

6. Найбільшим змінам в результаті психологічної корекції проявів агресії піддаються поведінкові форми прояву агресії: фізична, побічна, вербальна агресія, негативізм, образа. Позитивні зміни відбуваються й у стилях міжособистісної взаємодії, які підлітки обирають як домінуючі: спостерігається явне зменшення агресивних, домінуючих, недовірливих та підлеглих тенденцій у спілкуванні поряд з підвищенням дружельності у стосунках. Суттєвих змін зазнають показники рівня самооцінки, що максимально наближаються до адекватних: якісні зміни відбуваються у змісті ціннісних орієнтацій підлітків. Зменшення різних форм прояву агресії у сучасних підлітків є можливим тільки при комплексному використанні засобів, спрямованих на розвиток соціально, емоційно, духовно зрілої особистості.

Узагальнений аналіз кількісних та якісних результатів проведеного експериментального дослідження, впровадження розробленої нами корекційної програми, спрямованої на зменшення агресивних проявів у поведінці невеликочисельних підлітків, дозволили сформулювати ряд рекомендацій для психологів, вчителів, в яких підкреслюється необхідність своєчасного виявлення учнів з високим рівнем прояву агресії з метою включення їх у систему психокорекційних впливів: впровадження у роботу психологічної служби заходів щодо створення умов формування навичок адекватного самооцінювання підлітків, толерантного способу взаємодії з оточуючими, вибору ціннісних орієнтирів, що сприяли б особистісному зростанню школярів підліткового віку; підтримка прагнення підлітків до вдосконалення, якісних змін; заохочення самостійності, відповідальності; створення ситуацій успіху в навчанні; відсутність агресивних форм взаємодії з підлітками, демонстрація доброзичливості у відносинах, взаємодовіри та поваги; розвиток у себе та учнів почуття гумору.

Проведене дослідження не претендує на вичерпне розв'язання складної і багатопланової проблеми, якою є людська агресія, і підліткова зокрема. Тим більше, що в процесі роботи виокремились ряд цікавих напрямків, кожен з яких може стати предметом самостійного дослідження в рамках даної теми, а саме: вплив ЗМІ та комп'ютерних ігор на агресивність підлітків; розробка алгоритму, завдяки якому можна було б прогнозувати схильність дитини до агресивності на етапах дошкільного та раннього шкільного

дитинства, що зумовило б можливість попередження небажаних поведінкових форм; вплив шкільного та сімейного виховання на появу агресивних проявів у поведінці дитини.

**ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ ПРЕДСТАВЛЕНО У НАСТУПНИХ
ОДНООСІБНИХ ПУБЛІКАЦІЯХ АВТОРА:**

1. Мізерна О.О. Феномен агресивності в рамках еволюційно-генетичного та етико-гуманістичного напрямків // Психологія: Збірник наукових праць НПУ імені М.П.Драгоманова. Випуск 11. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2000. – С.72-77.
2. Мізерна О.О. Вплив телебачення та відеофільмів на прояви агресивності в підлітковому віці // Психологія. Збірник наукових праць НПУ імені М.П.Драгоманова. Випуск 13. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2001. – С.304-313.
3. Мізерна О.О. Проблеми дослідження агресивної поведінки підлітків //Психологія. Збірник наукових праць НПУ імені М.П.Драгоманова. Випуск 17. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2002. – С.152-156.
4. Мізерна О.О. Психологічний аналіз підліткової агресивності // Психологія. Збірник наукових праць НПУ імені М.П.Драгоманова. Випуск 18. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2002. – С.81-87.
5. Мізерна О.О. Підліткова агресивність та акцентуації характеру //Актуальні проблеми психології. Том. І.: Соціальна психологія. Організаційна психологія. Економічна психологія: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д., Карамушки Л.М. – К.: Міленіум, 2004. – Вип. 13. – С. 64-68.
6. Мізерна О.О. Корекційна тренінгова програма “Самовдосконалення” для подолання агресивних проявів серед підлітків // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. - №4. – С. 37-43; №5. – С.54-60.
7. Мізерна О.О. Роль школи у формуванні духовної культури підлітків. //Молодь, освіта, культура і національна самосвідомість: Зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 22-23 квітня 2002 р.; У 2 т.т. / Редкол.: М.І.Шкіль (вип. ред.) та ін. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2002. – Т.1. – С. 139-142.

8. Мізерна О.О. Вплив батьківського виховання на соціалізацію агресивності в підлітковому віці // Вісник: Збірник наукових статей викладачів, докторантів, аспірантів НПУ імені М.П.Драгоманова /Укл.: П.В.Дмитренко, Л.Л.Макаренко, О.П.Симоненко. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2002. – Випуск 3. – С. 45-47.
9. Мізерна О.О. Основні чинники, що обумовлюють підліткову агресивність // Молодь, освіта, культура і національна самосвідомість: Зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 27-28 березня 2003 р.; У 5-ти т. / Редкол.: М.І.Шкіль (вип. ред.) та ін. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – Т.4. – С. 211-214.

АНОТАЦІЇ

Мізерна О.О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2005.

Дисертація присвячена вивченню соціальних та індивідуально-психологічних особливостей прояву агресії у підлітковому віці.

Дослідження показало, що прояви агресії у підлітковому віці представлені на трьох рівнях: високому, середньому та низькому при домінуванні високого. Встановлено, що цей рівень агресії підлітків 12-13 років взаємопов'язаний з такими індивідуально-психологічними особливостями, як: збуджена та демонстративна акцентуації на фоні гіпертимності; застрягаюча та екзальтована – в поєднанні з циклотимними та тривожними рисами; неадекватність самооцінки; емоційна невірноваженість; прагматичність ціннісних орієнтацій; перевага агресивно-прямолінійного, владно-домінуючого, недовірливого типу міжособистісної взаємодії.

Соціальні особливості високого рівня прояву агресії пов'язані з негативними установками в характері міжособової взаємодії з близькими оточуючими – батьками, вчителями, однолітками, перевагою сімейних установок батьків на авторитарну гіперсоціалізацію, знехтування та гіперопікання.

Визначені умови ефективного зниження рівнів прояву агресії підлітками засобами психокорекції. Розроблена психокорекційна програма апробована та впроваджена у роботу шкіл.

Ключові слова: агресія, рівні прояву агресії, акцентуації характеру, неадекватна самооцінка, прагматизм ціннісних орієнтацій, тип міжособистісної взаємодії.

Мизерная О.А. Психологические особенности проявления агрессии у детей подросткового возраста. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2005.

Диссертационное исследование посвящено вопросам изучения психологических особенностей проявления агрессии школьниками подросткового возраста.

В результате теоретического анализа психологической научной литературы было уточнено содержание понятия „агрессия”, которое трактуется в работе как мотивированное поведение или намерение, нацеленное на причинение вреда окружающим людям или себе, животным или неодушевленным предметам.

Впервые были изучены особенности проявления социализированными подростками агрессии на основе комплекса характерологических и социальных показателей, к которым относятся: акцентуации характера, уровень самооценки, состояние эмоциональной уравновешенности, ценностно-ориентационная направленность, преобладающий тип межличностных взаимодействий, система установочных отношений исследуемых к разным социальным группам (родителям, учителям, друзьям, одноклассникам), стиль воспитания в семье, выбираемый родителями.

Исследование показало, что агрессия в подростковом возрасте проявляется на трех уровнях: высоком (40,3%), среднем (32,8%) и низком (26,9%) при доминировании высокого. Установлено, что этот уровень агрессии подростков 12-13 лет взаимосвязан с такими индивидуально-психологическими особенностями, как: наличие возбужденной и демонстративной акцентуации на фоне общей гипертимности, а также застревающей и экзальтированной в сочетании с циклотимными и тревожными чертами; неадекватность самооценки; эмоциональная неуравновешенность; прагматическая направленность ценностных ориентаций; преобладание агрессивно-прямолинейного, властно-доминирующего, недоверчивого типов межличностных взаимодействий.

Определено, что социальные особенности высокого уровня проявления агрессии связаны с негативными установками в характере межличностного взаимодействия с близкими окружающими – родителями, учителями, сверстниками, преобладанием

семейных установок родителей на авторитарную гиперсоциализацию, пренебрежение и гиперопеку.

Теоретически обоснована и экспериментально апробирована психокоррекционная программа, направленная на снижение проявлений агрессии подростками; определены психолого-педагогические условия ее снижения: осознание негативных последствий агрессии для личности; содействие адекватному самооцениванию; уменьшение аффективных реакций за счет развития навыков самоконтроля; актуализация потребности в выборе ценностных ориентиров, направленных на личностный рост; преодоление негативных личностных образований, связанных с акцентуациями характера; актуализация значимости неагрессивных социальных установок в поведении; усвоение навыков толерантного общения.

Результаты психокоррекционной работы по снижению уровня проявления агрессии доказывают, что наибольшим изменениям поддаются поведенческие формы агрессии: физическая, косвенная, вербальная, негативизм, обида. Позитивные изменения происходят и в преобладающих типах межличностного взаимодействия: наблюдается явное уменьшение агрессивных, доминирующих, недоверчивых и конформных тенденций в общении наряду с повышением значимости дружелюбия в отношениях. Существенные изменения происходят в показателях уровня самооценки, которая максимально приближается к адекватному, качественным изменениям подвержены ценностные ориентации подростков.

Оптимизирующей основой психокоррекционного воздействия является социально-психологический тренинг для подростков, цель которого заключается в создании условий для формирования навыков неагрессивного общения, коррекции тех характерологических особенностей, которые коррелируют с агрессией детей подросткового возраста. Задачи тренинга состоят в формировании у подростков навыков толерантного общения, умений адекватного самооценивания, уверенности, самоконтроля; коррекции акцентуированных черт характера.

Каждое занятие включает набор разнообразных практических заданий и упражнений, проблемных вопросов для дискуссий и обсуждения. Практические упражнения предусматривают парные или минигрупповые формы работы с подростками. Длительность тренинга – 15 занятий по 90 минут каждое.

Уменьшение разных форм проявления агрессии у современных подростков представляется возможным только в комплексе мероприятий, направленных на развитие социально, эмоционально, духовно зрелой личности.

Ключевые слова: агрессия, уровни проявления агрессии, акцентуации характера, неадекватная самооценка, прагматизм ценностных ориентаций, тип межличностного взаимодействия.

O.O. Mizerna. Psychological particulars of teenage aggression. - Manuscript.

Thesis dissertation of the scientific degree Candidate of psychological sciences in specialization 19.00.07 – pedagogic and age psychology. – National Pedagogic University of M. Dragomanov, Kiev, 2005.

The thesis studies social and individual psychological particulars of teenage aggression.

The research showed that teenage aggression is represented on three levels: high, middle and low, where the high level dominates.

It is found that the latter level of aggression among 12-13 years old teenagers is connected to such individual psychological traits as: agitated and demonstrative accentuation on the background of hypertimidity; sticky and exalted together with cyclotimidity and anxiety; inadequate self-rating; emotional instability; pragmatism in value system; prevailing of straight aggressive, dominating and distrustful type of relations.

Social particulars of the high level aggression are connected to the negative character platform of relations with relatives and social environment – parents, teachers, age mates, prevalent parental family positions in authoritarian hyper-socialization, ignorance, and hyper-care taking.

The thesis identifies the conditions of efficient teenage aggression reduction through psychocorrection. The developed psychocorrection program is approved and applied in schools.

Key words: aggression, aggression levels, character accentuations, inadequate self-rating, pragmatism in value system, type of interrelations.